

Monika Maziarczuk

(Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

<https://orcid.org/0009-0007-9882-2828>

e-mail: monika.maziarczuk@mail.umcs.pl

Chełmskie *nekrópolis* – średniowieczne i nowożytne cmentarze miejskie w badaniach archeologicznych

*Chełm necropolis – Medieval and Modern Town Cemeteries
in Archaeological Research*

ABSTRACT

The subject of the article are Christian cemeteries discovered during archaeological research in the area of the town of Chełm, dating back to the medieval and modern period – from the 13th to the end of the 18th century. Written sources from that period mention 12 Christian churches in Chełm, of which only four have survived to the present day. As a result of archaeological research, 11 burial sites have been identified which are dated within a specific chronological framework. Several cemeteries were also located in places that are not currently sacred spaces. Burials discovered in the very centre of the town may be linked to 13th–15th century temples, while graves located in the suburbs, outside the former city walls, were linked to several temples mentioned from the 15th–16th

PUBLICATION INFO				
				e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
THE AUTHOR'S ADDRESS: Monika Maziarczuk, the Institute of Archaeology of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, 4 Maria Curie-Skłodowska Square, Lublin 20-031, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of Archaeology of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin				
SUBMITTED: 2024.03.29		ACCEPTED: 2025.07.31		PUBLISHED ONLINE: 2025.10.31
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh			EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl	
				Crossref

century, which no longer exist. However, due to the small extent of the discoveries, they require further archaeological research. Their more complete identification would allow to more accurately reconstruct the former spatial layout of Chełm in the medieval and modern periods, as well as to supplement the knowledge of the burial customs of its inhabitants.

Key words: municipal cemeteries, graves, medieval and modern burials, Christian cemeteries, Chełm, medieval, early modern period, Roman Catholic churches, Orthodox churches, Greek Catholic churches

STRESZCZENIE

Tematem artykułu są cmentarze chrześcijańskie odkrywane w trakcie badań archeologicznych na terenie miasta Chełma, datowane na okres średniowieczny i nowożytny – od XIII do końca XVIII w. Zgodnie z nakazem Kościoła cmentarze w tym czasie zakładane były najczęściej wokół świątyń. W źródłach pisanych w wymienionym okresie wspomnianych jest w Chełmie 12 świątyń chrześcijańskich, z których jedynie 4 przetrwały do czasów obecnych. W wyniku badań archeologicznych rozpoznano 11 miejsc grzebalnych, których datowanie mieści się w określonych ramach chronologicznych. Zlokalizowano również kilka cmentarzysk w miejscach, które nie są obecnie przestrzenią sakralną. Pochówki odkryte w ścisłym centrum miasta mogą mieć związki z XIII–XV-wiecznymi świątyniami, zaś groby zlokalizowane na przedmieściach, poza dawnymi murami miejskimi, powiązano z kilkoma nieistniejącymi już świątyniami wzmiankowanymi od XV–XVI w. Odkryte cmentarze wnoszą wiele istotnych informacji dotyczących sposobu chowania zmarłych. Jednak, z uwagi na niewielki zakres odkryć, wymagają dalszych badań archeologicznych. Ich pełniejsze rozpoznanie pozwoliłoby dokładniej zrekonstruować dawny układ przestrzenny Chełma w okresie średniowiecznym i nowożytnym, a także uzupełnić wiedzę na temat zwyczajów pogrzebowych jego mieszkańców.

Słowa kluczowe: cmentarze miejskie, groby, pochówki średniowieczne i nowożytne, cmentarze chrześcijańskie, Chełm, średniowiecze, epoka wczesnonowożytna, kościoły rzymskokatolickie, cerkwie prawosławne, cerkwie greckokatolickie

WSTĘP

Integralną częścią każdego ośrodka miejskiego w średniowieczu i wiekach późniejszych był cmentarz – wspólne miejsce pochowania wiernych. Tu, obok pogrzebów, odbywały się jarmarki, sądy, procesje, a nawet egzekucje. Cmentarze miejskie otoczone murem, jako miejsca nietykalne, służyły także okolicznej ludności za schronienie w trakcie najazdów¹. Obecnie dawne cmentarze miejskie są cennym źródłem wiedzy dla wielu dziedzin nauki. Badania archeologiczne prowadzone na

¹ J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław 1996, s. 64–65; A. Drozd, *Postrzeganie przestrzeni grzebalnej we wczesnym średniowieczu w świetle badań cmentarzysk szkieletowych*, w: *Środowisko pośmiertne człowieka*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2007 (Funeralia Lednicke. Spotkanie 9), s. 276–277.

nekropolach dostarczają danych do analiz etnicznych², społecznych³ i religijnych⁴, pozwalają na odtworzenie kondycji fizycznej dawnych społeczeństw⁵, a także wspierają badania nad rozwojem przestrzennym miast⁶. Chełm, położony na styku obszarów wpływów łacińskich i rusko-bizantyńskich, z powodu swojej wieloetnicznej historii wydaje się niezwykle interesującym miastem do badań przeszłości społeczno-kulturowej. Istotnych danych do realizacji tychże badań, obok źródeł historycznych, dostarczają m.in. dawne cmentarze.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wyników badań archeologicznych na chełmskich chrześcijańskich cmentarzach średniowiecznych i nowożytnych, próba umiejscowienia związanych z nimi nieistniejących obecnie świątyń, określenie czasu funkcjonowania tych cmentarzy oraz ogólna charakterystyka przemian w obrządku pogrzebowym dawnych mieszkańców Chełma od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne. Ramy chronologiczne pracy zawierają się w przedziale od założenia Chełma w latach trzydziestych XIII w. po koniec XVIII w., kiedy to, na podstawie zarządzenia Komisji Policji Obojga Narodów z 1792 r., a po włączeniu miasta w granice Austrii (1795 r.), na mocy dekretu cesarza Józefa II z 1784 r., rozpoczęto proces wyprowadzania cmentarzy poza tereny zabudowane⁷. Zakres terytorialny pracy obejmuje obszar średniowiecznego zespołu osadniczego, lokacyjnego miasta (obecne Stare Miasto) wraz z historycznymi przedmieściami wyznaczającymi przestrzenny zasięg nowożytnego miasta: Brzeskim, położonym na północ od rynku, Błonie – rozciągającym się na północny wschód od miasta,

---

² B. Stawiarski, *Cmentarze Żydów aszkenazyjskich w średniowieczu. Przykład Wrocławia*, w: *Średniowieczne i nowożytne nekropolie Wrocławia*, red. K. Wachowski, Wrocław 2010 (Wratislavia Antiqua, 12), s. 261–290.

³ A. Drozd-Lipińska, *Mors omnia aequat? – śmierć przez pryzmat ubóstwa*, w: *Królowie i biskupi, rycerze i chłopcy – identyfikacja zmarłych*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2014 (Funeralia Lednickie. Spotkanie 16), s. 401–409.

⁴ D. Poliński, *Domniemany cmentarz ludności ewangelickiej i mennonickiej w Pniu w świetle badań archeologicznych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2018, 66, 3, s. 289–307.

⁵ A. Bisiecka, *Kalisz – Stare Miasto. Cmentarzysko. Część II – Antropologia = Kalisz – Stare Miasto. Cemetery. Part II – Anthropology*, Warszawa 2023.

⁶ A. Barciak, M. Sepiał, *Ulice, place i cmentarze w przestrzeni miasta Raciborza w średniowieczu i początkach nowożytności*, w: *Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej = Strasse, Platz und Friedhof in Dem Öffentlichen Raum der Mittelalterlichen und Frühneuzeitlichen Stadt Mitteleuropas*, red. S. Krabath, J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2011 (Wratislavia Antiqua, 13), s. 51–61.

⁷ J. Kolbuszewski, *op. cit.*, s. 185–190.

Lubelskim od zachodu oraz przedmieściami Zamojskim i Lwowskim, lokowanymi na południe od murów miejskich⁸ (ryc. 1).

Ryc. 1. Chełm. Fragment mapy A.M. von Heldensfelda *Carte von West Gallizien* z lat 1801–1804 (<https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-west-galicien/>) z naniesieniem nazw historycznych przedmieść (na podst. B. Zimmera, 1974 i S. Rudnik, 1996) oraz miejsc odkrytych pochówków: 1 – bazylika pw. Narodzenia NMP, 2 – cerkiew pw. św. Mikołaja, 3 – kościół pw. Rozesłania Świętych Apostołów, 4 – cerkiew pw. św. Jana Teologa, 5 – ul. J. Młodowskiej, 6 – plac E. Łuczковского, 7 – ul. Lubelska 2, 8 – ul. A. Mickiewicza/Obłowska, 9 – plac Gdański, 10 – ul. gen. G. Orlicz-Dreszera, 11 – ul. Lwowska 20 (oprac. M. Maziarczuk).

Badania nad organizacją przestrzenną Chełma i kształtowaniem się przedmieść są realizowane od lat pięćdziesiątych XX w.⁹, a połączenie danych archeologicznych, historycznych i kartograficznych umożliwia wpisanie odkrytych cmentarzy i miejsc pochówków w obręb historycznych „dzielnic”.

⁸ B. Zimmer, *Miasto Chełm. Zarys historyczny*, Warszawa–Kraków 1974, s. 63–64; S. Rudnik, *Rozwój przestrzenny Chełma – tendencje historyczne i perspektywy*, w: *Chełm i chełmskie w dziejach*, red. R. Szczygieł, Chełm 1996, s. 223.

⁹ J. Kłoczowski, *Zarys historii rozwoju przestrzennego miasta Chełma*, „Roczniki Humanistyczne” 1958, 6, 5, s. 193–221; S. Rudnik, *Rozwój*; B. Zimmer, *op. cit.*

RYS HISTORYCZNY

Chełm w pierwszej połowie XIII w. stał się jednym z głównych grodów księstwa halicko-włodzimierskiego¹⁰. Po jego upadku, w wyniku rywalizacji rusko-litewsko-węgiersko-polskiej, miasto w 1386 r. zostało włączone do Królestwa Polskiego i już wkrótce, w 1392 r., otrzymało prawo magdeburskie¹¹.

Najstarsze osadnictwo Chełma skupiało się na Wzgórzu Katedralnym. W jego wschodniej części wzniesiono siedzibę biskupa oraz cerkiew, w północno-zachodniej części Wzgórza, na tzw. Wysokiej Górze, wybudowano gród z rezydencją książęcą, który otoczono fosą. W zachodniej części Wzgórza Katedralnego założono podgrodzie, zaś u jego podnóża, na terenie opadającym ku północy, założono osadę przygodową¹². Przyjmuje się, że po otrzymaniu prawa niemieckiego Chełm utrzymał układ charakterystyczny dla miasta przedlokacyjnego: gród z rozciągniętym wzdłuż głównej drogi i ujętym w ramy wałów, wrzecionowatym podgrodzem¹³. W czasach Władysława Jagiełły w najwyższym punkcie dawnego grodu miał stać zamek, który, jak i inne budowle, niszczone był w wyniku licznych pożarów¹⁴. Dawne zabudowania zamkowe, spalone w 1648 r., nie zostały odbudowane. W XVII w. w pobliżu wzgórza zamkowego wzniesiono pałac starościński, a poza murami starego miasta powstały przedmieścia: Biskupie, Brzeskie, Błonie, Podwałe, Lubelskie i Zamojskie¹⁵.

STAN BADAŃ NAD CHEŁMSKIMI CMENTARZAMI

Pierwsze badania cmentarzysk na terenie Chełma przypadły na lata dziewięćdziesiąte XX w. i związane były z prowadzonymi na obszarze

¹⁰ D. Dąbrowski, *Źródła pisane do dziejów Góry Katedralnej w Chełmie*, w: *Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie*, red. A. Buko, Warszawa 2019, s. 15–54; M. Bartnicki, *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*, Lublin 2005, s. 159.

¹¹ R. Szczygieł, *Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim*, w: *Chełm i chełmskie*, s. 40.

¹² T. Dzieńkowski, *Early Medieval Settlement in the Chełm Land = Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej*, Kraków–Leipzig–Lublin–Rzeszów–Warszawa 2021 (U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/ Frühzeit Ostmitteleuropas 7), s. 272–297; *Średniowieczny*.

¹³ J. Kłoczowski, *op. cit.*, s. 200–201; T. Dzieńkowski, *Rozwój przestrzenny Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych*, „Rocznik Chełmski” 2010, 14, s. 7–28.

¹⁴ B. Zimmer, *op. cit.*, s. 41; J. Ternes, *Inwentarz starostwa chełmskiego z roku 1608*, „Rocznik Chełmski” 1999, 5, s. 81–84.

¹⁵ B. Zimmer, *op. cit.*, s. 62–64.

Starego Miasta inwestycjami budowlanymi¹⁶. W latach 1994 i 1998 przeprowadzono badania wykopaliskowe przy dawnej cerkwi pw. św. Mikołaja¹⁷. W roku 1999 odkryto cmentarz na placu E. Łuczowskiego – na terenie dawnego podgrodzia¹⁸. Do intensyfikacji odkryć pochówków doszło po ustanowieniu przez Radę Miejską w Chełmie stref ochrony archeologicznej w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego miasta Chełma¹⁹. Na mocy ustawy wprowadzono odpowiednio obowiązek prowadzenia nadzoru archeologicznego oraz przeprowadzenia przedinwestycyjnych badań archeologicznych w wyróżnionych strefach zabudowy miejskiej. W wyniku prowadzonych nadzorów nad pracami budowlanymi odkryto groby szkieletowe m.in. przy kościele pw. Rozesłania Świętych Apostołów²⁰, przy ul. A. Mickiewicza²¹, ul. Obłoińskiej²²,

---

¹⁶ Należy wspomnieć o najwcześniejszym, przypadkowym odkryciu cmentarzyska szkieletowego na Kredowej Górze położonej kilka kilometrów na wschód od centrum miasta, zniszczonym w latach sześćdziesiątych XX w. Cmentarzysko to datowane jest na XII–XIII w. (T. Dzieńkowski, *Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami szkieletowymi ziemi chełmskiej*, w: „*In silvis, campis...et urbe*”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, red. S. Cygan, M. Glinianowicz, P.N. Kotowicz, Rzeszów–Sanok 2011 (Collectio Archeologica Ressoviensis, 14), s. 113–120). Z uwagi na lokalizację cmentarzysko to nie wchodzi w zakres pracy.

¹⁷ S. Gołub, *Wstępne badania na cmentarzu w Chełmie, stanowisko 60, ul. Św. Mikołaja 4*, w: *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1994 roku*, nr 8, Chełm 1997, s. 45–52; T. Dzieńkowski et al., *Wyniki drugiego sezonu badań na cmentarzysku szkieletowym w Chełmie*, „*Archeologia Polski Środkowowschodniej*” 1999, 4, s. 197–201.

¹⁸ T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Dokumentacja z ratowniczych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku 143. Chełm, Pl. E. Łuczowskiego 17*, Chełm 2000 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

¹⁹ Uchwała nr XXXVII/466/01 z 28.12.2001 r. w: „*Dziennik Urzędowy Województwa Lubelskiego*” 2002, 7, poz. 255.

²⁰ A. Bronicki, *Otoczenie kościoła pw. Rozesłania Świętych Apostołów w Chełmie w świetle wyników nadzorów archeologicznych prowadzonych nad wykopami instalacyjnymi*, „*Rocznik Chełmski*” 2020, 24, s. 51–80.

²¹ T. Dzieńkowski, E. Poźniak, *Chełm, ul. Mickiewicza 41. Dokumentacja z ratowniczych badań archeologicznych w sezonie 2006 (II etap badań)*, Chełm 2007 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie); T. Dzieńkowski, N. Jędruszczak, S. Gołub, *Chełm, ul. Mickiewicza 41. Dokumentacja z nadzorów i ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonie 2011*, Chełm 2012 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

²² S. Gołub, M. Maziarczuk, *Chełm, ul. Obłoińska, Kolejowa. Dokumentacja z badań archeologicznych przy modernizacji sieci wodociągowej. Sezon 2018*, Chełm 2019 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

na ul. Jadwigi Młodowskiej²³, przy cerkwi pw. św. Jana Teologa²⁴, a także przy zachodniej bramie Wzgórza Katedralnego – na ul. Lubelskiej²⁵. Licznych odkryć grobów szkieletowych dokonano od 2013 r. w bazylice pw. Narodzenia NMP oraz w jej najbliższym otoczeniu w trakcie realizacji projektów naukowych²⁶.

Równie istotnych informacji o cmentarzach i związanych z nimi świątyniach chełmskich dostarczyły źródła pisane i kartograficzne. Kluczowym dziełem dla początków Chełma pozostaje *Kronika halicko-wołyńska*, zaś wzmianek o świątyniach w późnym średniowieczu i nowożytności dostarczają w znacznej mierze akta sądowe oraz księgi miejskie²⁷. Ważnym źródłem ikonograficznym jest sztych Teodora Rakowieckiego przedstawiający procesję podczas koronacji Cudownego Obrazu Matki Boskiej Chełmskiej z 1765 r.²⁸ oraz mapy dziewiętnastowieczne²⁹. Wśród publi-

---

²³ T. Dzińkowski, S. Gołub, *Chełm, ul. Młodowskiej. Dokumentacja z nadzorów i badań archeologicznych przeprowadzonych przy odbudowie i rewaloryzacji murów ogrodzeniowych*, Chełm 2014 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

²⁴ B. Borowska-Strugińska, A. Bronicki, *Z dziejów cerkwi prawosławnej pw. św. Jana Teologa w Chełmie – nowe źródła archeologiczne i antropologiczne*, „Rocznik Chełmski” 2014, 18, s. 349–374.

²⁵ M. Maziarczuk, *Cmentarz szkieletowy przy zachodniej bramie Zespołu Katedralnego w Chełmie, ul. Lubelska 2*, „Rocznik Chełmski” 2019, 23, s. 9–20.

²⁶ Realizowany w latach 2013–2015 międzynarodowy projekt „Poszukiwanie, identyfikacja i rozpoznanie naukowe najstarszej świątyni Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez króla Daniela Halickiego”. Badania kontynuowano w 2017 r. w ramach projektu „Prace restauratorskie, budowlane i konserwatorskie związane z badaniami archeologiczno-architektonicznymi w kryptach Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie”. Częściowe wyniki tych badań opublikowano w pracach: *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016 oraz *Pochówki biskupów i duchownych unickich w kryptach bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. S. Gołub, Chełm 2022.

²⁷ В.М. Площанский, *Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII веков и другим источникам*, Вильна, 1899–1901; *Акты издаваемые Виленскою комиссією для разбора древних актов*, т. 23, *Акты Холмского городского суда*, Вильна 1896; M. Trojanowska, *Źródła do dziejów Chełma od XV do XX w. w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie. Część I*, „Rocznik Chełmski” 1996, 2, s. 16–18.

²⁸ Sztych zamieszczony w dziele *Koronacja cudownego obrazu Najświętszej Maryi Panny w chełmskiej katedrze obrządku greckiego w roku 1765 odprawiona*, Berdyczów 1780.

²⁹ Polska Akademia Nauk Biblioteka Kórnicka [dalej: PAN BK], sygn. A II 048 [Carte von West-Gallizien welche [...] in den Jahren von 1801 bis 1804 unter Direction [...] Anton Mayer von Heldensfeld [...] aufgenommen worden. Gezeichnet, und gestochen von Hieronimus Benedicti, Wien 1808]; Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 83 [Plan sytuacyjny miasta Chełma wykonany przez

kacji podsumowujących problematykę przestrzennego rozwoju Chełma warto wskazać artykuł Tomasza Dzieńkowskiego³⁰. Spośród innych prac, opartych głównie na źródłach pisanych, wymienić należy studium Jerzego Kłoczowskiego³¹ oraz prace Bolesława Zimmera³² i Stanisławy Rudnik³³, ukazujące rozwój miasta w szerszym przedziale chronologicznym. Informacje o zabudowie Chełma w średniowieczu zamieścił Ryszard Szczygieł³⁴, zaś w czasach nowożytnych Henryk Gmiterek³⁵. Istotnych danych dotyczących chełmskich świątyń dostarczają prace poświęcone relacjom wyznaniowym: Andrzej Gila³⁶ oraz Bogumiła Szadego³⁷.

ŚWIĄTYNIE I ORGANIZACJA KOŚCIELNA W CHEŁMIE DO KOŃCA XVIII W.

Średniowieczne i nowożytne cmentarze miejskie, w związku z wprowadzonym w XIII w. dla chrześcijan nakazem chowania zmarłych przy kościołach³⁸, mają bezpośredni związek z istnieniem w ich najbliższym otoczeniu świątyni. Z tych też powodów problematyka nekropolii łączy się w oczywisty sposób z funkcjonowaniem świątyni – cerkwi i kościołów.

Chełm od początku swojego istnienia był miastem wielonarodowościowym i wielowyznaniowym. W pierwszych wiekach istnienia dominowało prawosławie. Po włączeniu miasta do Polski w końcu XIV w. rozpoczął się proces umacniania religii łacińskiej, a niedługo po zawarciu

---

Goliszewskiego podporuczniku inżyniera 1823]; Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego, sygn. 16/VI [Plan sytuacyjny Miasta Chełma zrobiony przez Uczniów Klasy czwartej w Roku 1822].

³⁰ T. Dzieńkowski, *Rozwój*.

³¹ J. Kłoczowski, *op. cit.*

³² B. Zimmer, *op. cit.*

³³ S. Rudnik, *Rozwój*.

³⁴ R. Szczygieł, *op. cit.*, s. 27–49.

³⁵ H. Gmiterek, *W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej, w: Chełm i chełmskie* s. 51–66.

³⁶ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin–Chełm 1999; idem, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005.

³⁷ B. Szady, *Wspólnoty wyznaniowe w Chełmie do końca XVIII w.*, w: *Chełm nieznan: ludzie, miejsca, wydarzenia*, red. M. Karwatowska, Chełm 2009, s. 289–302.

³⁸ M. Miśkiewicz, *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1969, 6, s. 262. Zgodnie z chrześcijańskim prawem wszystkie cmentarze, wraz z kościołami, wokół których zostały założone, powinny być konsekrowane przez biskupa (E. Dąbrowska, *Liturgia śmierci a archeologia: uwagi o wyborze miejsca pochowania, orientacji, ułożeniu ciała i jego ubiorze w średniowiecznej Europie łacińskiej*, w: *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, red. E. Dąbrowska, Warszawa 2008, s. 96).

przez Koronę i Litwę Unii Lubelskiej, w wyniku zawarcia Unii Brzeskiej (1596 r.) powstała nowa wspólnota wyznaniowa – Kościół unicki. Wkrótce rozpoczął się proces przekształcania chełmskich cerkwi w świątynie greckokatolickie, trwający do połowy XVII w.³⁹ W tym też czasie coraz liczniejsi stali się w Chełmie Żydzi⁴⁰.

Początki organizacji kościelnej na terenie Chełma należy wiązać z działalnością Daniela Romanowicza i przeniesieniem tu z Uhruska biskupstwa prawosławnego⁴¹. W *Kronice halicko-wołyńskiej* wymieniane są cztery cerkwie istniejące w Chełmie w czasach panowania Daniela: cerkiew katedralna Bogurodzicy, św. Jana Złotoustego, św. Trójcy oraz św. św. Kosmy i Damiana. Najstarszą z nich była cerkiew św. Trójcy, przypuszczalnie drewniana, ulokowana w grodzie chełmskim⁴², spalona przez Mongołów⁴³. Cerkiew Bogurodzicy wzniesiono w miejscu obecnej bazyliki pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny⁴⁴, zaś cerkiew św. Jana Złotoustego lokowana jest w obrębie zespołu rezydencjonalnego na Wysokiej Górze⁴⁵. Nieznana jest dotąd lokalizacja cerkwi św. św. Kosmy i Damiana. Z badań A. Gila wynika, że wymienione świątynie, z wyjątkiem cerkwi pw. Bogurodzicy, wzmiankowane są jedynie w XIII w.⁴⁶, z kolei według Wasyla Słobodiana cerkwie św. św. Kosmy i Damiana i św. Jana Chrzyciela uległy ostatecznemu zniszczeniu dopiero w 1377 r., w wyniku najazdu na miasto wojsk polskich⁴⁷.

W XV w. (pod 1428 r.) obok cerkwi katedralnej wymieniane są: cerkiew św. Mikołaja, św. Piatnicy-Paraskiewii oraz Zaśnięcia Najświętszej

³⁹ A. Gil, *Prawosławna*; idem, *Chełmska*, s. 59–94.

⁴⁰ B. Szady, *op. cit.*, s. 290–291; H. Gmiterek, *op. cit.*, s. 59.

⁴¹ *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017, s. 123–124; A. Jusupović, „Богъ же изволившю Данилъ созда градъ Холмъ”: geneza Chełma i jego biskupstwa, w: *Daniel Romanowicz i jego czasy*, red. A. Gil, A. Wawryniuk, H. Bazhenova, Lublin 2014 („Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, 6), s. 11–26; idem, *Miasto stołeczne Daniela Romanowicza: dzieje Chełma do połowy XIV wieku*, w: *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny*, red. A. Gil, M. Kalinowski, I. Skoczylas, Lublin–Lwów 2016, s. 61–186.

⁴² Według A. Gila cerkiew św. Trójcy miała być poprzedniczką zbudowanej w jej miejscu w 1256 r. cerkwi pod wezwaniem Bogurodzicy (A. Gil, *Prawosławna*, s. 66).

⁴³ D. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 27–28.

⁴⁴ M. Bewz et al., *Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej*, w: *Od cerkwi*, s. 90–92.

⁴⁵ T. Rodzińska-Choraży, *Architektura rezydencji na Wysokiej Górze w Chełmie: Interpretacja form i funkcji obiektów architektonicznych w świetle materiału porównawczego*, w: *Średniowieczny*, s. 204–209.

⁴⁶ A. Gil, *Prawosławna*, s. 226.

⁴⁷ D. Dąbrowski, W. Słobodan, L. Wojtowycz, *Analiza źródeł pisanych*, w: *Od cerkwi*, s. 56.

Marii Panny⁴⁸. Świątynie te miały zostać zniszczone w trakcie najazdu tatarskiego w 1499 r.⁴⁹

W XVI w. w Chełmie istniało już pięć cerkwi: cerkiew katedralna pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny oraz cerkwie: św. Piatnicy-Paraskewii (Piatnicka), św. Mikołaja (Mikulińska), Zaśnięcia Matki Boskiej (Spleńska albo Uspeńska) oraz Bożego Narodzenia (Chrystorożdestweńska albo Rozesznia)⁵⁰. Stanisława Rudnik podaje, iż na Wzgórzu Zamkowym w tym czasie, obok cerkwi Bogurodzicy, stały dwie inne cerkwie o nieustalonym wezwaniu⁵¹.

Po zawarciu Unii Brzeskiej, w 1596 r., Chełm stał się siedzibą diecezji (eparchii) unickiej i cerkiew katedralna Bogurodzicy przejęta została przez grekokatolików, a w latach trzydziestych XVII w. sprowadzono do chełmskiej katedry pierwszych zakonników nowego obrządku – bazylianów⁵². Przechodzenie chełmskich cerkwi na unię nie było procesem natychmiastowym ani bezkonfliktowym⁵³, o czym świadczy chociażby fakt, iż w 1636 r. cerkiew pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP, wraz z klasztorem, została zwrócona wyznawcom prawosławia⁵⁴.

Obok Kościołów prawosławnego i grekokatolickiego w Chełmie rozwijał się Kościół rzymskokatolicki. Jego początek związany jest z działalnością zakonu dominikanów, którzy mieli przybyć do miasta w XIV w. Zakonnicy wzniesli tu niewielki kościół i klasztor, które spłonęły w trakcie jednego z napadów Tatarów, w 1578 r. Po pożarze dominikanie opuścili Chełm, a ich działkę z ruinami klasztoru i kościoła przejęli Żydzi⁵⁵. W schyłkowym okresie działalności w Chełmie, w XIV w., zakonnicy obsługiwali szpital miejski dla ubogich ulokowany poza murami miasta, a następnie – wzniesiony w 1553 r., przypuszczalnie w miejscu niewielkiej przyszpitalnej świątyni – kościół Świętego Ducha⁵⁶.

Po opuszczeniu Chełma przez dominikanów ośrodkiem Kościoła łacińskiego w mieście pozostał kościół parafialny pw. Ofiarowania Marii.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 56.

⁴⁹ A. Gil, *Prawosławna*, s. 162.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 162–163.

⁵¹ S. Rudnik, *Rozwój*, s. 219–220.

⁵² A. Gil, *Chełmska*, s. 201–202.

⁵³ *Ibidem*, s. 59–94.

⁵⁴ *Акты*, s. 121–122.

⁵⁵ M. Zahajkiewicz, *Kościół łaciński w Chełmie w okresie przedrozbiorowym*, w: *Chełm i chełmskie*, s. 247.

⁵⁶ S. Rudnik, *Rozwój*, s. 221; T. Mazurek, *Wyniki nieinwazyjnych badań archeologicznych z użyciem georadaru w obrębie działki nr 759 położonej przy ul. Mickiewicza 1 – Lubelskiej 46 w Chełmie*, Chełm 2019 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie), s. 3–5.

Świątynia ta powstała prawdopodobnie po 1375 r., jako katedra dla ustanowionego w tym roku w Chełmie biskupstwa łacińskiego⁵⁷. W rzeczywistości biskupstwo w Chełmie zorganizowano dopiero w pierwszej ćwierci XV w., za biskupa Jana Biskupca, protegowanego króla Władysława Jagiełły⁵⁸, ale już w roku 1490 katedra łacińska biskupstwa chełmskiego została przeniesiona do Krasnegostawu⁵⁹.

W 1417 r. Władysław Jagiełło zdecydował się na budowę i uposażenie katedry w Chełmie⁶⁰, choć istnieje też pogląd, że król odremontował upadającą świątynię pw. Ofiarowania Marii i zmienił jej wezwanie na Rozesłania Świętych Apostołów⁶¹. Pierwotnie była to świątynia drewniana, ale po pożarze w 1578 r. odbudowano już murowaną. W latach 1672–1864 gospodarzami kościoła byli oo. pijarzy, którzy w połowie XVIII w. (1753–1763) w miejscu podupadającej budowli wystawili kolejną – istniejącą obecnie świątynię w stylu barokowym⁶². Poza murami miasta, od ich strony północno-wschodniej, w połowie XVIII w. powstały nowe zabudowania sakralne – klasztor zakonu reformatów, sprowadzonych do Chełma w 1738 r.⁶³

OMÓWIENIE WYNIKÓW BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH CHEŁMSKICH NEKROPOLII

Najstarszym, znanym zarówno ze źródeł pisanych, jak i poświadczonym badaniami archeologicznymi miejscem chełmskich pochówków jest bazylika pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, dawna cerkiew pw. Bogurodzicy (ryc. 1.1). Od powstania w XIII w. do czasów obecnych świątynia kilkakrotnie zmieniała swoją bryłę. Pewnej przebudowy dokonano już w późnym średniowieczu, kolejny, „generalny”, remont miał miejsce po wielkim pożarze Chełma w 1638 r.⁶⁴ Ponad sto lat później, w pierwszej połowie XVIII w., kościół przebudowano według projektu Pawła Fontany i w takim kształcie przetrwał do czasów obecnych.

⁵⁷ R. Szczygieł, *op. cit.*, s. 38.

⁵⁸ A. Sochacka, *Biskupstwo chełmskie w polityce Władysława Jagiełły do roku 1417*, w: *Regimen Dominium Societas Nobilium. Z dziejów gospodarki, administracji i polityki w Lubelskiem w średniowieczu*, red. A. Sochacka, Lublin 2014, s. 196–208.

⁵⁹ M. Zahajkiewicz, *op. cit.*, s. 271.

⁶⁰ A. Sochacka, *op. cit.*, s. 208.

⁶¹ S. Rudnik, *Rozwój*, s. 218.

⁶² A. Bronicki, *op. cit.*, s. 51–80.

⁶³ S. Rudnik, *Rozwój*, s. 224.

⁶⁴ D. Dąbrowski, W. Słobodian, L. Wojtowycz, *op. cit.*, s. 56–59.

Według źródeł pisanych katedra od samego początku stała się miejscem pochówków przedstawicieli rodziny książęcej, szlachty, a także biskupów i duchowieństwa. Mieli tu spocząć zarówno fundator Daniel Romanowicz, jak i jego potomkowie⁶⁵. Świątynię jako miejsce „wiecznego spoczynku” wybierali także zamożni świeccy mieszkańcy Chełma i okolic, m.in. donatorzy związanego z cerkwią zakonu bazylianów⁶⁶.

Prowadzone w latach 2013–2020 badania archeologiczne przyniosły bogate rezultaty. Odkryto ponad 100 pochówków⁶⁷ zlokalizowanych pod posadzką kościoła, w kryptach oraz na cmentarzu okalającym świątynię. Groby wkopane pod podłogę świątyni datowane są od XIII po XVII w. Dla części najstarszych grobów wykonano badania radiowęglowe i uzyskano daty przypadające na drugą połowę XIII w.⁶⁸ Pochówki z okresu wczesnego średniowiecza składane były głową od wschodu, a także, sporadycznie (np. grób nr 18, zlokalizowany wzdłuż zachodniej ściany dawnej cerkwi Bogurodzicy) – głową od południa⁶⁹. Większość szkieletów znajdowała się w jamach wydrążonych w kredzie, choć wystąpił też pochówek w ceglany sarkofagu⁷⁰. Pochówki z okresu późnego średniowiecza i nowożytnego w obrębie świątyni składane były w trumnach drewnianych, niekiedy groby oznaczane były w powierzchni posadzki kamiennymi płytami⁷¹.

Poniżej współczesnego poziomu posadzki znajduje się sieć krypt. Większość z nich powstała w XVIII w., w trakcie ostatniej fazy rozbudowy kościoła. Pochówki w kryptach bazyliki możemy podzielić na dwie grupy: trumny wkopane w calec kredowy oraz stojące na posadzce. Groby orientowane były na wschód–zachód oraz północ–południe, głową od północy lub południa⁷². Wśród zmarłych pochowanych w kryptach były osoby duchowne, zaś wśród nich biskupi z okresu funkcjonowania katedry unickiej (1590–1870), identyfikowani na podstawie pozostałości

⁶⁵ *Kronika*, s. 252; D. Dąbrowski, W. Słobodian, L. Wojtowycz, *op. cit.*, s. 44–47.

⁶⁶ D. Dąbrowski, W. Słobodian, L. Wojtowycz, *op. cit.*, s. 57–60.

⁶⁷ Niektóre z pochówków, oznaczone jednym numerem, zawierały szczątki wielu osób.

⁶⁸ S. Gołub, *Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII w. Wyniki badań w 2014 roku*, „Rocznik Chełmski” 2015, 19, s. 420; S. Gołub, *Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi katedralnej z XIII wieku. Wyniki badań z 2015 roku*, „Rocznik Chełmski” 2016, 20, s. 149–178; T. Goslar, *Wyniki datowań C¹⁴*, w: *Od cerkwi*, s. 302.

⁶⁹ S. Gołub, *Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi katedralnej*, s. 150.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 377–379.

⁷¹ *Ibidem*, s. 374–376.

⁷² S. Gołub, *Wyniki badań archeologicznych nad obrządkiem pogrzebowym w kryptach 1–3*, w: *Pochówki*, s. 53–81.

ubioru oraz ułożenia ciała – głową od wschodu, z rękoma skrzyżowanymi na klatce piersiowej⁷³.

Przeprowadzone w latach 2018–2020 badania archeologiczne potwierdziły istnienie wokół dawnej cerkwi Bogurodzicy cmentarza przykościelnego. Zarejestrowano pochówki na północ od świątyni, m.in. pod zakrytą obecną bazyliką, poniżej tunelu łączącego krypty z dawnym klasztorem bazylianów⁷⁴ oraz na zewnątrz bazyliki⁷⁵. Groby szkieletowe odkryto również w pewnym oddaleniu od dawnej cerkwi Bogurodzicy. W trakcie nadzorów w latach 1983–1984 oraz badań w 2005 r. w obrębie placu przykościelnego odkryto łącznie ponad 30 pochówków datowanych od okresu wczesnego średniowiecza⁷⁶.

Kolejnym istniejącym budynkiem świątynnym, przy którym odkryto pochówki, jest cerkiew pw. św. Mikołaja (ryc. 1.2) usytuowana po zachodniej stronie Góry Zamkowej, w obrębie lokacyjnego miasta. Pierwsze wzmianki o świątyni pochodzą z 1428 r.⁷⁷ Była to budowla drewniana, kilkakrotnie niszczone i odbudowywana. Cerkiew murowaną wzniesiono prawdopodobnie w połowie XVIII w., ale obecny kształt nadały jej dopiero dziewiętnastowieczne przebudowy⁷⁸.

Badania archeologiczne przy cerkwi pw. św. Mikołaja (stanowisko 60) realizowano w latach 1994 i 1998 r. W 2022 r., w związku z remontem budynku, w jego obrębie oraz w najbliższym otoczeniu przeprowadzono kolejne badania archeologiczne, w wyniku których odkryto krypty oraz pochówki na zewnątrz świątyni⁷⁹. Wykopy archeologiczne z lat 1994 i 1998 koncentrowały się pomiędzy skrzydłami południowym i północnym budynku seminarium, około 20 m na wschód od świątyni⁸⁰. W wyniku badań z lat dziewięćdziesiątych XX w. odkryto łącznie 26 pochówków

⁷³ S. Gołub, W. Hupało, *Obrządek pogrzebowy*, w: *Od cerkwi*, s. 154–163.

⁷⁴ S. Gołub, *Bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie – krypty*, ul. Lubelska 2, stanowisko 1. *Dokumentacja z prac archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych w sezonie 2018*, Chełm 2018 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

⁷⁵ S. Gołub, *Bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie – krypty i tunel łączący z klasztorem bazylianów*, ul. Lubelska 2. *Dokumentacja z prac archeologiczno-architektoniczno-konserwatorskich przeprowadzonych w sezonie 2020*, Chełm 2020 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

⁷⁶ T. Dzieńkowski, *Early*, s. 291.

⁷⁷ W. Płoszczanskij, *op. cit.*, s. 83.

⁷⁸ C. Kielboń, *Cerkiew unicka pw. Św. Mikołaja w Chełmie*, Chełm 2002, s. 7–25.

⁷⁹ Wyniki badań w opracowaniu ich autora – S. Gołuba.

⁸⁰ T. Dzieńkowski, *Dokumentacja z badań archeologicznych*. Chełm, ul. Św. Mikołaja 4. *Stanowisko 40. Sezon 1998*, Chełm 1998 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

na dwóch poziomach grzebalnych. Groby miały układ rzędowy, w części z nich natrafiono na drewniane trumny, po których pozostały niewielkie fragmenty drewna i żelazne ćwieki. Wszystkie szkielety ułożone były głową na zachód. Obok pojedynczych grobów szkieletowych na stanowisku występowały liczne skupiska kostne⁸¹, powstałe przypuszczalnie na przestrzeni XVIII–XIX w., w czasie budowy i rozbudowy przy cerkwi seminarium duchownego. Jedynie nieliczne z odkrytych grobów zawierały wyposażenie. „Najbogatszym” był pochówek nr XIV, zawierający szkielet młodej kobiety (17–19 lat) oraz przypuszczalnie szczątki 1–2-letniego dziecka. Przy głowie kobiety znaleziono fragmenty tkaniny oraz cztery przytwierdzone zawieszki-guzy: jeden ze srebra i trzy pozłacane⁸² (ryc. 2). Zachowana tkanina stanowiła prawdopodobnie resztki opaski – popularnego „nakrycia” głowy dziewcząt w średniowieczu i wiekach późniejszych, do której często przytwierdzano dodatkowe ozdoby⁸³.

Ryc. 2. Cerkiew pw. św. Mikołaja. Zabytki z grobu XIV (zbiory Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie). Fot. M. Maziarczuk.

⁸¹ T. Dzieńkowski, S. Gołub, B. Borowska, G. Mazur, *op. cit.*, s. 197–201.

⁸² S. Gołub, *Wstępne badania na cmentarzu w Chełmie, stanowisko 60, ul. Św. Mikołaja 4*, s. 45–46; S. Gołub, *Pozostałości osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza w centrum miasta Chełma*, w: *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic*, red. S. Gołub, Chełm 1997, s. 92, ryc. 5.

⁸³ A. Drażkowska, *Ozdoby i nakrycia głowy na ziemiach polskich od X do końca XVIII wieku*, Toruń 2012, s. 116, 161.

Podobne ozdoby pochodzą z grobu z Dżurkowa na Podolu i datowane są na XVI–XVII w.⁸⁴ W innym grobie (nr XVII) odkryto sprzączkę brązową⁸⁵ (ryc. 3c). Zabytek ten zbliżony jest do egzemplarzy typu II wg klasyfikacji K. Wachowskiego – sprzączek profilowanych w kształcie litery D, datowanych na Śląsku na XIII–XIV w.⁸⁶ Egzemplarze takie pozyskano m.in. na placu Nowy Targ we Wrocławiu⁸⁷. Spośród znanych egzemplarzy ze stanowisk na wschód od Wisły podobną do chełmskiej sprzączkę znaleziono na „Górze Zamkowej” w Drohiczynie⁸⁸, w Czerminie⁸⁹ oraz we Włodzimierzu Wołyńskim⁹⁰. Zabytki te datowane są w przedziale XII–XIV w. Obok ozdób i elementów stroju w grobach lub w ich bezpośrednim sąsiedztwie znaleziono monety. W trakcie eksploracji jednego z grobów (nr XXIII) ze starszego poziomu grzebalnego natrafiono na denar koronny Władysława Warneńczyka (1434–1444; srebro, brak roku). Z grobu nr XVIII (II poziom grzebalny) pochodzi XVII-wieczna moneta miedziana – szeląg litewski Jana Kazimierza⁹¹.

Na podstawie większości wymienionych zabytków pochówki w tej części przycerkiewnego cmentarza możemy datować na XV–XVII w. Wcześniejsze datowanie odkrytej w grobie sprzączki do pasa może świadczyć o nieco szerszej chronologii nekropolii lub o użyciu tego elementu stroju w późniejszym czasie od tego, gdy był on powszechnie noszony.

Cmentarz grzebalny otaczał również kościół pw. Rozesłania Świętych Apostołów (ryc. 1.3) przy ul. Lubelskiej. Nekropolia, wspominana po raz pierwszy w archiwaliach pod rokiem 1638, miała być ogrodzona częściowo parkanem, a częściowo wałem ziemnym. Posesja kościelna przylegała do południowego i zachodniego muru miejskiego. W roku 1751 kościół i cmentarz otaczał mur, widoczny na rycinie Rakowieckiego⁹². Cmentarz

⁸⁴ Sulimirski, *Z zagadnień archeologii historycznej na Podolu*, „Wiadomości Archeologiczne” 1936, 14, s. 80–83.

⁸⁵ T. Dzieńkowski, S. Gołub, B. Borowska, G. Mazur, *op. cit.*, s. 198.

⁸⁶ K. Wachowski, *Sprzączki profilowane z terenu Śląska*, „Studia Archeologiczne” 1995, 26, s. 247–250.

⁸⁷ J. Sawicki, *Akcesoria stroju*, w: *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2018 (Wratislavia Antiqua, 23), s. 924–925, ryc. 846.

⁸⁸ K. Musianowicz, *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1969, 6, s. 184, tab. XLIV.

⁸⁹ *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, red. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn, Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów 2012, tab. II.15.9.

⁹⁰ С.В. Терський, *Княже місто Володимир*, Львів 2010, s. 183, ryc. 121.

⁹¹ T. Dzieńkowski, S. Gołub, B. Borowska, G. Mazur, *op. cit.*, s. 198.

⁹² A. Bronicki, *op. cit.*, s. 52.

funkcjonował do lat osiemdziesiątych XVIII w.⁹³ Pod koniec XIX w. przeprowadzono niwelację placu kościelnego, przez co wiele pochówków uległo zniszczeniu⁹⁴. Istnienie przykościelnego cmentarza potwierdziły wyniki prowadzonych tu w latach 1995 i 1998 badań archeologicznych. W trakcie nadzoru archeologicznego w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła Rozesłania Apostołów, w 1995 r., znajdowano liczne luźne kości ludzkie, a przy wschodniej ścianie wschodniej zakrystii odkryto zbiorowy grób ze spalonymi ludzkimi szczątkami. Stratygrafia wskazywała, że grób powstał przed połową XVIII w., zaś charakter przemieszanego i przepalonego materiału kostnego oraz ceramicznego wskazywał, iż pochowani zmarli mogli być ofiarami jednego z pożarów nawiedzających Chełm w końcu XVI lub w XVII w.⁹⁵ Na ślady przykościelnego cmentarza natrafiono także w trakcie kolejnych badań, w roku 1998. Odkryto wtedy pojedyncze luźne kości ludzkie, a także dwa pochówki ułożone na północny wschód od kościoła: osobnika dorosłego i dziecka. Mężczyzna w wieku 55–65 lat pochowany był w drewnianej trumnie. Szkielet spoczywał na wznak, w calcowej kredzie, na linii południowy zachód–północny wschód, głową na południowy zachód. Obok grobu mężczyzny znajdował się grób noworodka ułożonego głową na północny wschód⁹⁶.

Przeprowadzone badania archeologiczne przy kościele pw. Rozesłania Świętych Apostołów potwierdziły jedynie istnienie przykościelnego cmentarza, ale nie pozwoliły na określenie jego zasięgu ani czasowych ram funkcjonowania. Szersze rozpoznanie nekropolii pozwoliłoby m.in. odpowiedzieć na pytanie, czy w tym samym miejscu ułożony był poprzedni kościół parafialny – pw. Ofiarowania Marii, powstały prawdopodobnie w końcu XIV w.

Liczne luźne kości ludzkie odkryto w trakcie remontu dziewiętnastowiecznej cerkwi pw. św. Jana Teologa (ryc. 1.4), położonej na północ od dawnego placu targowego⁹⁷, w rejonie przedmieścia Brzeskiego. Występowanie ludzkich szczątków przy cerkwi powstałej w połowie XIX w., w czasie, gdy nie funkcjonowały już cmentarze przykościelne, może świadczyć o istnieniu w tym miejscu wcześniejszej świątyni. Bolesław Zimmer w miejscu obecnej cerkwi św. Jana Teologa lokalizował cerkiew św. Paraskewii⁹⁸, wydawcy *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* – cerkiew

⁹³ S. Rudnik, *Ulica Lubelska w Chełmie na tle historii i rozwoju przestrzennego miasta*, „Rocznik Chełmski” 2012, 16, s. 62.

⁹⁴ A. Bronicki, *op. cit.*, s. 52.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 55–57, 63.

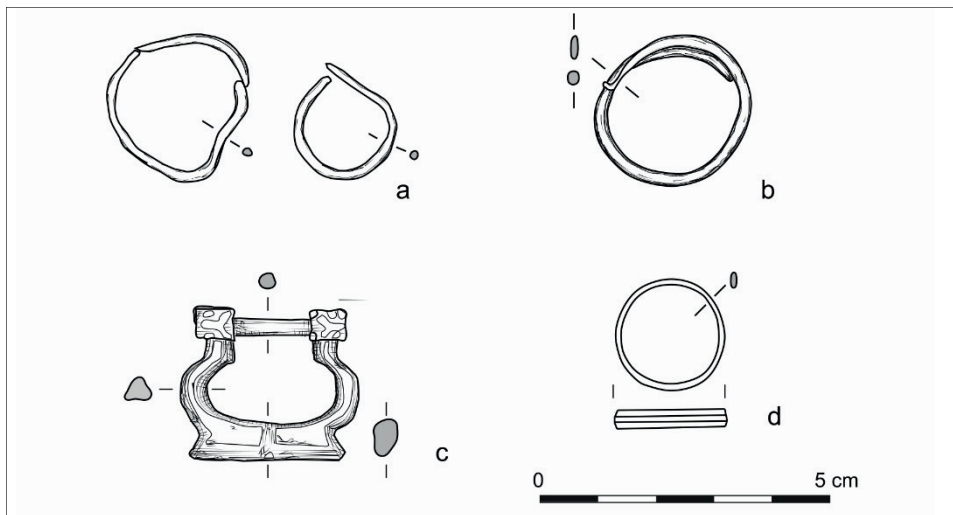
⁹⁶ *Ibidem*, s. 57.

⁹⁷ B. Borowska-Strugińska, A. Bronicki, *op. cit.*, s. 349–374.

⁹⁸ B. Zimmer, *op. cit.*, s. 74.

Narodzenia Pańskiego⁹⁹, z kolei Stanisława Rudnik w rejonie tym, na przedmieściu Brzeskim, lokowała cerkiew Wniebowzięcia NMP zwaną Uspieńską¹⁰⁰. Z uwagi na brak odkryć nienaruszonych grobów oraz fakt, iż w trakcie badań archeologicznych nie natrafiono na relikty starszej świątyni, nie możemy jednoznacznie potwierdzić związku odkrywanych kości ludzkich z istnieniem w tym miejscu starszej niż obecna świątyni oraz otaczającego jej cmentarza.

W 2013 r. na ul. J. Młodowskiej (ryc. 1.5), w rejonie lokacyjnego miasta, na obszarze położonym na północny wschód od budynku cerkwi pw. św. Mikołaja, w trakcie nadzoru nad pracami budowlanymi, na odcinku 34 m, odkryto 14 grobów szkieletowych. Większość z nich widoczna była tylko w profilu wykopu budowlanego. Ślady zbutwiałego drewna w wydrążonych w kredzie jamach wskazywały, że zmarłych składano do grobów w drewnianych trumnach, a niekiedy – tylko owiniętych całunem. Ciała orientowano na linii wschód–zachód z głową od zachodu. Ręce, w przypadku w pełni odsłoniętego grobu 11, były skrzyżowane i ułożone w rejonie miednicy. W jednym z grobów (nr 11) odnotowano zdobioną obrączkę z brązu (ryc. 3d), co pozwoliło datować ten grób na XII–XIV w.¹⁰¹

Ryc. 3. Zabytki ruchome pozyskane w grobach: kabłączki skroniowe, ul. Obłomska, gr. 26 – a, kabłączek skroniowy, ul. Lubelska 2 – b, sprzączka, cerkiew pw. św. Mikołaja, gr. XVII – c, obrączka, ul. J. Młodowskiej, gr. 11 – d (zbiory Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie). Rys. M. Maziarczuk.

⁹⁹ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 8, województwo lubelskiej, z. 5, powiat chełmski oprac. K. Kutrzebiana, Warszawa 1968, s. 4.

¹⁰⁰ S. Rudnik, *Rozwój*, s. 221.

¹⁰¹ T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Chełm, ul. Młodowskiej*, s. 8–11.

Lokalizacja grobów pozwala wiązać je z pobliską cerkwią pw. św. Mikołaja, przy czym, przyjmując tę hipotezę, zasięg odkrytego cmentarza mógłby sugerować usytuowanie poprzedniej (zniszczonej) cerkwi o tym samym wezwaniu na wschód od obecnego budynku. Nie da się zupełnie wykluczyć tezy, iż jest to nekropolia związana z jedną ze znanych ze źródeł pisanych świątyń o nieustalonej dotąd lokalizacji.

Przy obecnym placu E. Łuczковского (ryc. 1.6), w rejonie północno-wschodniego narożnika dawnego rynku, w obrębie podgrodzia i miasta lokacyjnego, zlokalizowane jest kolejne chełmskie cmentarzysko (stan. 143). W trakcie czterech sezonów badań wykopaliskowych powiązanych z prowadzonymi w obrębie stanowiska robotami budowlanymi (sezony: 1999, 2001, 2002 i 2005) odkryto 123 groby¹⁰², udało się także określić przybliżony zasięg cmentarza¹⁰³.

Groby zalegały na 2–3 poziomach. Najstarsze – wkopane w calec kredowy, na podstawie stratygrafii i ułożenia szkieletów oraz zabytków wydatowano na XIII w. Wyposażenie najstarszych grobów stanowiły przeważnie pierścionki taśmowate z brązu i obrączki z drutu brązowego. Nieliczną biżuterię pozyskano także z warstwy cmentarnej, m.in. brązową zausznicę z opłotem. Szczegółowego omówienia tych zabytków (z sezonów 1999–2002) dokonał Tomasz Dzieńkowski¹⁰⁴. Stosunkowo bogate wyposażenie grobów odnaleziono w północnej części cmentarzyska. Były to m.in.: 2 fragmenty szklanych bransolet, pierścionek, 4 obrączki z miedzi¹⁰⁵. Zabytki te datowane są na okres wczesnego średniowiecza.

Umowny poziom grobów późnośredniowiecznych wyznaczała moneta – trzeciak Władysława Jagiełły – zalegająca poniżej grobu nr 67¹⁰⁶. Groby znajdujące się na tym i młodszym stratygraficznie poziomie wkopane były w warstwę cmentarną – szaroczną rędzinę z ułamkami kredy, nie zawierały wyposażenia. Układ szkieletów na tym poziomie pozostawał z reguły taki jak w przypadku grobów najstarszych: zmarli grzebani byli na plecach, na wznak, na linii wschód–zachód, z głową od zachodu. Jedynie jeden grób, dziecięcy (nr 89), orientowany był głową na

¹⁰² T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Chełm, Pl. Łuczковского 19, stanowisko 143. Dokumentacja z nadzorów i badań archeologicznych wykopaliskowych. Sezon 2005*, Chełm 2014 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

¹⁰³ T. Dzieńkowski, *Rozwój*, s. 20.

¹⁰⁴ T. Dzieńkowski, *Stan*, s. 119–121.

¹⁰⁵ T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Chełm, Pl. Łuczковского*, s. 5–6, fot. 17–19.

¹⁰⁶ T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Chełm. Plac Łuczковского. Dokumentacja z ratowniczych badań wykopaliskowych i nadzorów archeologicznych. Sezon 2002*, Chełm 2003 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie), s. 21; ryc. 29.

północ. Zmarli mieli dłonie złożone na klatce piersiowej, na brzuchu, ręce lekko ugięte w łokciach i dłonie na miednicy. Przy grobach sporadycznie znajdowano słabo zachowane pozostałości trumien, między innymi żelazne gwoździe i pozostałości drewna. Górną granicę funkcjonowania cmentarza wyznacza warstwa pożarowa (nr 118, 146, wykop nr 8) zalegająca powyżej warstw cmentarnych (nr 15, 116), na podstawie zabytków archeologicznych – m.in. monety z okresu jagiellońskiego, datowana na koniec XV–XVI w.¹⁰⁷

Jedna z hipotez łączy cmentarz na placu E. Łuczковского z działalnością zakonu dominikanów przybyłych do miasta w końcu XIV w., a zarazem ze wzniesioną przez nich pierwszą świątynią łacińską na terenie Chełma. Za tezę tą ma przemawiać fakt, iż działka pomiędzy północną pierzeją obecnego placu a położoną na północ ul. Krzywą w okresie średniowiecza była własnością tego zakonu¹⁰⁸. Autorzy badań wykopaliskowych interpretowali nawet odkryty w obrębie cmentarza mur kamienno-ceglany (obiekt 17) jako podwalinę kościoła¹⁰⁹. Znaczna liczba pochówków datowanych na XIII w. nieco przeczy tej hipotezie, choć działa na korzyść przesłanki, iż dominikanie mogli przybyć do Chełma już w tym czasie. Taką hipotezę wysuwa Marek Zahajkiewicz, sugerując, iż wzorem innych miast ruskich: Przemyśla czy Halicza, w których placówki misyjne zakony żebracze zaczęły tworzyć w XIII w., w podobnym czasie działalność misyjną mogli rozpocząć dominikanie w Chełmie¹¹⁰. Na korzyść tego poglądu przemawiałaby wzmianka w *Kronice halicko-wołyńskiej*, jakoby założyciel Chełma Daniel „zaczął przyzywać, przychodźców – Niemców i Ruś i innoplemieńców i Lachów”¹¹¹. Na istnienie w Chełmie kościoła katolickiego już w drugiej połowie XIII w. wskazuje także miejscowa tradycja¹¹². Inną możliwością mogłoby być założenie, iż w rejonie odkrytego cmentarza stała jedna z cerkwi „danielowskich” o nieustalonej lokalizacji – św. św. Kosmy i Damiana – a po jej zniszczeniu działkę przejęli przybyli do Chełma dominikanie i kontynuowali w jej miejscu tradycje grzebalne. Na korzyść takiego założenia przemawia fakt,

¹⁰⁷ T. Dzieńkowski, *Stan*, s. 120–121; T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Chełm. Plac Łuczковского*, s. 12–46; ryc. 16–41.

¹⁰⁸ S. Rudnik, *Rozwój*, s. 218; T. Dzieńkowski, *Pierwszy etap badań wykopaliskowych XVI-wiecznej synagogi w Chełmie, ul. Krzywa 37 (stan. 160)*, „Archeologia Polski Środkowo-wschodniej” 1998, 3, s. 217.

¹⁰⁹ T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Chełm. Plac Łuczковского*, s. 28.

¹¹⁰ M. Zahajkiewicz, *op. cit.*, s. 266–268.

¹¹¹ *Kronika*, s. 205; *Pomniki dziejowe Polski*, seria II, t. 16, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczow)*, wyd., wstęp i przypisy, D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017, s. 398.

¹¹² R. Szczygieł, *op. cit.*, s. 37.

iż wyposażenie zbadanych pochówków z okresu wczesnośredniowiecznego miało wschodnią proveniencję i łączyć je należy z osadnictwem ruskim¹¹³. Niestety nie mamy potwierdzenia takiego stanu w źródłach pisanych, choć podobny przypadek przejścia i przekształcenia placówki prawosławnej w katolicką miał miejsce w 1394 r. w Grabowcu¹¹⁴.

Bazując na obecnym stanie badań, możemy określić czas funkcjonowania cmentarza na okres w przedziale XIII–XV/XVI w., nie jesteśmy zarazem w stanie jednoznacznie rozstrzygnąć, z którą świątynią powiązany był cmentarz. Bliższe rozpoznanie nekropolii wymaga kolejnych badań archeologicznych. Do rozwiązania powstaje relacja cmentarza z placem targowym przed i po lokacji miasta. Podobny problem badawczy wystąpił w przypadku Drohiczyzna, gdzie groby zalegające w warstwie wczesnośredniowiecznej odkryto w obrębie historycznego rynku miejskiego¹¹⁵.

Kolejne cmentarzysko szkieletowe znajduje się w niewielkiej odległości od bazyliki pw. Narodzenia NMP – ok. 200 m na zachód, w miejscu obecnej zachodniej bramy Zespołu Katedralnego przy ul. Lubelskiej 2 (ryc. 1.7). W trakcie ratowniczych prac archeologicznych w 2017 r. na powierzchni ok. 70 m kw. odkryto 29 grobów, przy czym przebadany obszar stanowił wycinek większego cmentarza rozciągającego się w kierunku wschodnim, północnym i zachodnim. Szczątki ludzkie ułożone były na wznak, czaszką orientowane na zachód (z wyjątkiem jednego szkieletu rocznego dziecka¹¹⁶ – głową na wschód). W większości grobów zachowały się drewniane trumny w różnym stopniu zniszczenia (ryc. 4). Trumny wykonane były techniką darcia drewna, bez użycia gwoździ¹¹⁷.

Pochówki pozbawione były wyposażenia, jednak w warstwie cmentarnej, w pobliżu przemieszczonej czaszki, znaleziono metalową ozdobę – kółko o średnicy 2,7 cm o półtora obrotu drutu, z rozklepanym, lekko zagiętym końcem (ryc. 3b)¹¹⁸. Ozdoba zbliżona jest do IV typu

¹¹³ T. Dzieńkowski, *Rozwój*, s. 27.

¹¹⁴ A. Sochacka, *op. cit.*, s. 200.

¹¹⁵ A. Andrzejewski, J. Sikora, *Street, square and cemetery in medieval and modern Drohiczyzn*, w: *Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej = Strasse, Platz und Friedhof in Dem Öffentlichen Raum der Mittelalterlichen und Frühneuzeitlichen Stadt Mitteleuropas*, red. S. Krabath, J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2011 (*Wratistavia Antiqua*, 13), s. 85–87.

¹¹⁶ Według analizy antropologicznej B. Borowskiej-Strugińskiej, S. Gołub, M. Maziarczuk, *Chełm, ul. Lubelska 2, stanowisko 1. Cmentarz szkieletowy pod schodami bramy zachodniej oraz murem ogrodzeniowym. Dokumentacja ratowniczych badań wykopaliskowych. Sezon 2017*, Chełm 2019 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie), s. 11–29.

¹¹⁷ M. Maziarczuk, *op. cit.*, s. 9–20.

¹¹⁸ *Ibidem*, fot. 5.

Ryc. 4. Chełm, ul. Lubelska 2. Pochówek w trumnie drewnianej (grób 27). Fot. S. Gohub.

kabłączków skroniowych w typologii Krystyny Musianowicz¹¹⁹, a także typu Ib w klasyfikacji Michała Dzika¹²⁰. Ozdoby wymienionych typów charakterystyczne były dla Słowiańszczyzny wschodniej, noszono je na tym obszarze w okresie od XI do XIII w., zwłaszcza w XII–XIII w.¹²¹ Z uwagi na brak wyposażenia pochówków oraz brak źródeł pisanych dotyczących cmentarza trudno go jednoznacznie datować lub przyporządkować do którejś z istniejących w Chełmie świątyń. Analizując sztych Rakowieckiego z połowy XVIII w., widzimy, iż w pobliżu obecnych schodów stał jedynie pałac starościński¹²². Być może odkryte pochówki otaczały jedną z cerkwi ufundowanych przez Daniela Romanowicza – pw. Świętej Trójcy lub pw. św. św. Kosmy i Damiana, których lokalizacje nie zostały dotąd ustalone, a według Wasyla Słobodiana zostały zniszczone w 1377 r.¹²³ Niższą terasę północnej części Góry Katedralnej, czyli

¹¹⁹ K. Musianowicz, *Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii*, „Światowit” 1948, 20, s. 154–155.

¹²⁰ M. Dzik, *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI–XV w.)*, t. 1, Rzeszów 2015, s. 156–159.

¹²¹ H. Kóčka-Krenz, *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań 1993, s. 59.

¹²² Kłoczowski, *op. cit.*, s. 206.

¹²³ D. Dąbrowski, W. Słobodian, L. Wojtowycz, *op. cit.*, s. 56.

obszar sąsiadujący z odkrytym cmentarzyskiem, jako jedną z lokalizacji cerkwi św.św. Kosmy i Damiana proponuje A. Buko¹²⁴. Inną hipotezą może być powiązanie pochówków z ułożoną „pod zamkiem” cerkwią św. Mikołaja¹²⁵, która, kilkakrotnie niszczona i odbudowana, w okresie średniowiecznym mogła stać w nieco innym miejscu niż obecnie¹²⁶. Alternatywą do tych hipotez jest umiejscowienie w miejscu odkrytego cmentarza cerkwi pw. Narodzenia Chrystusa, wzmiankowanej w 1576 r., także lokowanej „pod Zamkiem”¹²⁷. Cerkiew ta wymieniana jest w wykazie cerkwi w latach 1619–1620 i pominięta w 1650 r. Być może przyczyną jej upadku był pożar z 1638 r., po którym społeczność unicka nie zdecydowała się na jej odbudowę¹²⁸. Niestety, na obecnym poziomie badań w tej kwestii pozostajemy w sferze przypuszczeń...

Inny cmentarz szkieletowy odkryto w 2006 r. u zbiegu ulic A. Mickiewicza, H. Sienkiewicza i Obłóńskiej (ryc. 1.8), na północ od starego miasta, w pobliżu przedmieścia Błonie. W wyniku przeprowadzonych badań archeologicznych w latach 2006 i 2011 na stanowisku odkryto 22 groby¹²⁹. Odkryte pochówki wkopane były na 2–3 poziomach, na głębokość 100–120 cm od powierzchni, najniższe zalegały w piaszczystym calcu. Szkielety ułożone były głową od zachodu, nie odkryto przy nich wyposażenia, ale w zasypiskach poszczególnych pochówków pozyskano materiał ceramiczny od XIII do XVIII w. W warstwie cmentarnej w pobliżu grobu nr 14 odkryto denar Zygmunta Starego z pierwszej połowy XVI w.¹³⁰

W rejonie sąsiadującym z odkrytym cmentarzem, na ulicy Obłóńskiej, w trakcie prac ziemnych w 2018 r. odkryto kolejne cztery groby szkieletowe w układzie charakterystycznym dla pochówków chrześcijańskich. Przy czaszce należącej do młodej kobiety (grób nr 26) znaleziono dwa druciane kółka metalowe ze srebra i brązu – kabłączki skroniowe¹³¹ (ryc. 3 a). Ozdoby miały średnice: 2 cm i 1,6 cm, odpowiadają kabłączkom

¹²⁴ A. Buko, *Najstarsze średniowieczne świątynie chełmskie i archeologia* (*The oldest medieval Chełm temples and archeology*), w: *Liber Romani. Studia ofiarowane Romanowi Michałowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. G. Pac, K. Skwierczyński, Warszawa 2020, s. 30.

¹²⁵ A. Gil, *Prawosławna*, s. 162–163.

¹²⁶ C. Kielboń, *op. cit.*, s. 7–8.

¹²⁷ D. Dąbrowski, W. Słobodian, L. Wojtowycz, *op. cit.*, s. 56.

¹²⁸ B. Szady, *op. cit.*, s. 294–295.

¹²⁹ T. Dzieńkowski, *Chełm, ul. Mickiewicza 41. Dokumentacja z nadzorów i ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonie 2006*, Chełm 2006 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie); T. Dzieńkowski, E. Poźniak, *op. cit.*; T. Dzieńkowski, N. Jędruszczak, S. Gołub, *op. cit.*

¹³⁰ T. Dzieńkowski, E. Poźniak, *op. cit.*, s. 13.

¹³¹ S. Gołub, M. Maziarczuk, *Chełm, ul. Obłóńska*.

skroniowym typu I wg K. Musianowicz¹³² oraz typu Ia wg M. Dzika¹³³. Występowały najczęściej na stanowiskach datowanych na XI–XIII w., sporadycznie jeszcze w początkach XIV w.¹³⁴ Zakładając, iż pochówki z ul. Obłońskiej tworzą jeden cmentarz z grobami z ul. Mickiewicza, w związku z odkryciem ozdób datowanych na okres wczesnego średniowiecza dolną granicę funkcjonowania nekropolii możemy wstępnie ustalić na XIII/XIV w.

Zbieg ulic A. Mickiewicza, H. Sienkiewicza i Obłońskiej oznaczony jest krzyżem na mapie *Carte von West Gallizien* A.M. von Heldensfelda z lat 1801–1804¹³⁵. W 1913 r. w miejscu tym rozpoczęto budowę nowej prawosławnej świątyni pod wezwaniem Matki Boskiej Włodzimierskiej, która miała stanąć w miejscu poprzedniej – św. Paraskewii. Budowy tej nie ukończono, a ostatecznie w 1929 r. rozpoczęto demontaż obiektu¹³⁶. Cerkiew św. Paraskewii wzmiankowana była od XV w. i prawdopodobnie uległa zniszczeniu w XVIII w.¹³⁷ Wymieniana jest w dokumencie poświadczającym objęcie kościołów w Chełmie przez biskupa Dionizego Bałabana z 26 września 1650 r.: „et in ecclesiam sanctae Parascoviae alias świętej Piatnicy in suburbio eiusdem civitatis Chelmensis vulgo na Błoniu existenem”¹³⁸. Łącząc odkryte groby z wymienioną cerkwią, należałoby zrewidować sugerowany obszar przedmieścia Błonie, poszerzając jego zasięg na zachodzie aż po zbieg wymienionych wyżej ulic. Na uwagę zasługuje też datowanie jednego z pochówków na okres wczesnego średniowiecza, co sugeruje pośrednio istnienie w tym rejonie świątyni już w tym okresie. Nie możemy jednak stwierdzić, czy była to wzmiankowana w źródłach cerkiew św. Paraskewii, czy jej nieznana poprzedniczka o innym wezwaniu.

W 2018 r. na placu Gdańskim (ryc. 1.9) odkryto dwa pochówki, które na podstawie stratygrafii datowano na XVI w. Szkielet zachował się w jednym grobie, drugi został prawdopodobnie wyrabowany i zachowała się jedynie trumna. Zachowany szkielet ułożony był na wznak, czaszką od południa¹³⁹. Usytuowanie pochówków oraz ich chronologia pozwalają

¹³² K. Musianowicz, *Kabłączki*, s. 121–127.

¹³³ M. Dzik, *op. cit.*, s. 157.

¹³⁴ H. Kóčka-Krenz, *op. cit.*, s. 44.

¹³⁵ <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-west-galicien/> [dostęp: 28.01.2024].

¹³⁶ „Ziemia Lubelska” 1913, nr 16, s. 3; *Do Niepodległej. Chełm w latach 1913–1918*, red. K. Mart et al., Chełm 2018, s. 86–87.

¹³⁷ B. Szady, *op. cit.*, s. 293.

¹³⁸ *Акты*, s. 256.

¹³⁹ T. Dzieńkowski, S. Gołub, *Chełm. Plac Gdański. Dokumentacja z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonie 2008*, Chełm 2008 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie), s. 3–4.

łączyć je z cmentarzem powiązany z dawnym kościołem Świętego Ducha, który miał być zbudowany poza murami miasta, na przedmieściu Lubelskim¹⁴⁰. Kościół ten został rozebrany w roku 1935¹⁴¹.

W 2002 r. przy ul. gen. G. Orlicz-Dreszera 10A (ryc. 1.10), w rejonie dawnego przedmieścia Lubelskiego, poza historycznymi murami miejskimi, odkryto 4 szkielety ułożone na wznak, w pozycji wyprostowanej, z głowami skierowanymi na zachód. Ręce zmarłych zgięte były w łokciach i złożone na brzuchu, ułożone wzdłuż tułowia lub jedna ręka na brzuchu, druga na klatce piersiowej. Szkielety ułożone były w sposób regularny, w jednym rzędzie, co sugeruje, że zmarli – wg analizy antropologicznej trzy kobiety i mężczyzna¹⁴² – zostali pochowani w wyznaczonym do tego miejscu. Ułożenie pochówków według kanonów chrześcijańskich sugeruje, iż groby te możemy datować na okres średniowieczny lub nowożytny.

Miejsce odkrycia pochówków, zgodnie z dziewiętnastowiecznymi planami Chełma¹⁴³, leżało przy wschodnim brzegu stawu miejskiego. Właśnie „ad latus stagni sitam” według dokumentu z 1650 r. była cerkiew Uspieńska¹⁴⁴. Istnieje zatem przesłanka, iż odkryte szkielety powiązane są właśnie z tą świątynią funkcjonującą do XVIII w. Hipotezę tę mogłyby zweryfikować szersze badania archeologiczne w bezpośrednim sąsiedztwie odkrytych pochówków. Do rozwiązania pozostaje także związek grobów z cmentarzem znajdującym się po drugiej stronie ul. Lubelskiej¹⁴⁵. Być może cmentarz ten założono na dawnych gruntach nieistniejącego już w XIX w. klasztoru prawosławnego.

W 2010 r., na terenie dworca PKS przy ul. Lwowskiej (ryc. 1.11), w trakcie nadzorów archeologicznych odkryto 6 pochówków. Szkielety ułożone były na linii wschód–zachód, głową od zachodu. Z uwagi na niepełne odsłonięcie grobów układ rąk uchwycono jedynie w dwóch przypadkach, gdzie ręce zmarłych ułożone były wzdłuż tułowia. W grobach tych nie odnotowano wyposażenia¹⁴⁶. Kolejnych 18 pochówków

¹⁴⁰ S. Rudnik, *Rozwój*, s. 221.

¹⁴¹ T. Mazurek, *op. cit.*, s. 3–5.

¹⁴² A. Borsuk, *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych przy ul. Gen. G. Orlicz-Dreszera 10A w Chełmie*, Chełm 2002 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

¹⁴³ APL, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 83; PAN BK, sygn. A II 048.

¹⁴⁴ *Акты*, s. 256.

¹⁴⁵ Na cmentarzu przeprowadzono badania archeologiczne w 2016 r. wraz z ekshumacją. Według autora badań – W. Mazurka – najstarsze pochówki można datować na początek XIX w.

¹⁴⁶ T. Dzieńkowski, *Chełm, ul. Lwowska (Dworzec PKS). Dokumentacja z nadzorów i badań archeologicznych. Sezon 2010*, Chełm 2010/2011 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

szkieletowych odkryto w tym rejonie w 2023 r. Na podstawie sposobu ułożenia ciał oraz zabytków ceramicznych w zasypiskach jam grobowych dla 15 grobów przyjęto nowożytną chronologię¹⁴⁷.

Miejsce odkrycia grobów określane jest jako historyczne przedmieście Lwowskie i jest oddalone kilkaset metrów od cmentarza miejskiego, wytyczonego pod koniec XIX w. na części pól należących do uposażenia szpitala miejskiego¹⁴⁸. Ułożenie pochówków zgodnie z chrześcijańską zasadą wskazuje na ich średniowieczne lub nowożytne pochodzenie. Brak informacji o cerkwi, która mogła stać w tym rejonie, ale w miejscu sąsiadującym z odkrytym cmentarzem na początku XIX w. stał krzyż¹⁴⁹. W sferach domysłów pozostaje zatem kwestia, czy groby związane są z założonym przy ul. Lwowskiej w okresie późniejszym cmentarzem miejskim, czy mają związek ze wspomnianym pobliskim szpitalem.

PODSUMOWANIE

W wyniku badań archeologicznych prowadzonych na terenie Chełma potwierdzono lub odkryto 11 miejsc grzebalnych¹⁵⁰, których użytkowanie z pewnością lub w dużym stopniu prawdopodobieństwa przypadało w przedziale czasowym od wczesnego średniowiecza (ok. połowy XIII w.) do końca XVIII w. Chronologię pochówków określono na podstawie danych archeologicznych (stratygrafia, występowanie w grobach lub w ich pobliżu datujących zabytków ruchomych, sposób ułożenia ciał), wzmianek historycznych dotyczących usytuowania w pobliżu odkrywanych pochówków świątyń oraz źródeł kartograficznych i ikonograficznych.

Groby mieszczące się w wyżej określonym przedziale chronologicznym odkryto w obrębie lub w najbliższym otoczeniu trzech istniejących ówczesnie i obecnie budynków świątyń: bazyliki pw. Narodzenia NMP,

¹⁴⁷ E. Kamiński, K. Bucka, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w związku z budową budynku biurowo-usługowego przy ulicy Lwowskiej 20 w Chełmie*, Krasnystaw 2023 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

¹⁴⁸ S. Rudnik, *Rozwój*, s. 228.

¹⁴⁹ <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-west-galicien/> [dostęp: 28.01.2024].

¹⁵⁰ Badania archeologiczne w Chełmie nadal są prowadzone, a w ich trakcie odkrywane są kolejne pochówki. W 2024 r., już po zredagowaniu niniejszego artykułu, na terenie Wzgórza Katedralnego odkryto dwa groby szkieletowe w miejscu, które według przekazów historycznych nie było identyfikowane z żadnym ze znanych chełmskich cmentarzy. Groby te, według prowadzącego badania S. Gołuba, pochodziły z okresu wczesnego średniowiecza, <https://archeologia.com.pl/pochowek-antywampiryczny-odkryty-na-gorze-chelmskiej/> [dostęp: 20.08.2025].

cerkwi św. Mikołaja¹⁵¹, a także kościoła pw. Rozesłania Apostołów. Na kości ludzkie natrafiono w najbliższym otoczeniu cerkwi św. Jana Teologa. Liczne pochówki odkryto w miejscach niestanowiących obecnie przestrzeni sakralnych. Groby odkryte w miejscach innych niż najbliższe otoczenie budynków świątyń, datowane na okres średniowieczny i nowożytny, są cenną wskazówką pozwalającą weryfikować przekazy dotyczące lokalizacji zapomnianych cerkwi i kościołów lub wskazywać potencjalne miejsca ich istnienia. Z dużą pewnością możemy stwierdzić, iż odkrycie pochówków u zbiegu ulic Obłóńskiej i Mickiewicza wskazuje na lokalizację w tym rejonie wzmiankowanej w źródłach pisanych cerkwi św. Piatnicy-Paraskewii. Tym samym lokalizacja innej cerkwi – Zaśnięcia NMP (Uspieńskiej) – została „zawężona” do dwóch miejsc: przy ul. gen. G. Orlicz-Dreszera lub w miejscu obecnej cerkwi św. Jana Teologa. W przypadku grobów odkrytych na placu E. Łuczковского, w centrum miasta, wyniki badań archeologicznych sugerują istnienie w tym miejscu świątyni średniowiecznej, ale nie pozwalają jednoznacznie potwierdzić wzmianek pisanych o istnieniu w tym rejonie kościoła łacińskiego. Podobnie trudno jest rozstrzygnąć, z którą z wymienianych średniowiecznych świątyń związane były pochówki odkryte na ul. Lubelskiej 2. Nadal nierozstrzygnięte pozostaje usytuowanie dwóch cerkwi z czasów Daniela Romanowicza: św. Trójcy oraz św. św. Kosmy i Damiana, a także późniejszej cerkwi pw. Bożego Narodzenia.

Jedynie jedno miejsce grzebalne – bazylika NMP – zostało przebadane w sposób pozwalający na dokonanie bliższej analizy pochówków. Pozostałe chełmskie nekropolie badane były „punktowo”, w obrębie prowadzonych inwestycji budowlanych. Pochówki odkrywane były często fragmentarycznie, niekiedy zostały uszkodzone w wyniku prac ziemnych, dlatego trudno uzyskać miarodajne dane dotyczące zasięgu nekropolii i pełnej charakterystyki poszczególnych pochówków, np. ułożenia rąk zmarłych.

Pochowani zmarli na opisanych cmentarzach w zdecydowanej większości grzebani byli na wznak, głową od zachodu. Wyjątek stanowiły nieliczne groby dzieci chowane głową od wschodu (cmentarzysko przy ul. Lubelskiej 2 i noworodek przy kościele pw. Rozesłania Świętych Apostołów) oraz głową na północ (dziecko z placu E. Łuczковского). W przypadku osobników dorosłych czaszką od południa ułożony był jeden ze szkieletów odkrytych przy placu Gdańskim oraz osobnik złożony wzdłuż ściany dawnej cerkwi Bogurodzicy. Głową na wschód pochowani byli w obrębie bazyliki pw. Narodzenia NMP zmarli identyfikowani jako osoby duchowne. W orientacji północ-południe grzebani

¹⁵¹ Dawna cerkiew nie pełni obecnie funkcji sakralnych.

byli zmarli w kryptach bazyliki pw. Narodzenia NMP, nie jest jednak możliwe dokładniejsze ustalenie chronologii tych pochówków. Sposób ułożenia ciał zmarłych na analizowanych cmentarzach nie wykazywał różnic pozwalających na rozróżnienie chronologiczne pochówków na wczesnośredniowieczne, późnośredniowieczne czy nowożytne. Rozróżnienia takiego można było dokonać jedynie w przypadkach grobów z wyposażeniem, a także na podstawie stratygrafii. Ze względu na słabe rozpoznanie pochówków łacińskich trudno dokładnie porównać ułożenia ciał zmarłych w obrządku wschodnim i zachodnim. Ze wstępnych analiz możemy jednak wysnuć wniosek, iż nie wykazuje ono istotnych różnic¹⁵².

Pełniejsze rozpoznanie cmentarzysk pozwoliłoby na dokładniejsze rozpoznanie dawnego układu przestrzennego Chełma. W przypadku cmentarza przy placu E. Łuczkowskiego określenie jego dokładnego zasięgu i chronologii pozwoliłoby na rozpoznanie układu placu targowego przed i po lokacji miasta (1392), zbadanie zasięgu cmentarza przy ul. Lubelskiej – pierwotnego ukształtowania i historycznej zabudowy zachodniego stoku Góry Zamkowej.

Do zbadania pozostaje jeszcze kilka potencjalnych przestrzeni grzebalnych na terenie Chełma, mieszczących się w ramach określonej w pracy chronologii. Niewielki cmentarz miał być wytyczony w obrębie powstałego w połowie XVIII w. klasztoru reformatów¹⁵³. W miejscu, gdzie lokowano nekropolię – na północ od kościoła św. Andrzeja¹⁵⁴ – kilkakrotnie wykonano badania archeologiczne w formie nadzorów nad wykopami instalatorskimi¹⁵⁵. W wykopach budowlanych nie zaobserwowano jednak śladów pochówków. Być może na takie wyniki wpływ miał niewielki zakres prowadzonych prac archeologicznych lub to, iż założony cmentarz użytkowany był w bardzo ograniczonym zakresie i w związku z tym nie natrafiono na kości ludzkie...

¹⁵² S.A. Balakin, O.V. Zazhyhalov, D.V. Finadorina, *Nekropola klasztoru Wozneseńskiego w Kijowie XVII–XVIII w.*, w: *Cmentarzyska – relacje społeczne i międzykulturowe*, red. J. Wrzeński, W. Dzieduszycki, Poznań 2015 (Funeralia Lednickie. Spotkanie 17), s. 62.

¹⁵³ B. Sławińska, *Zespół poreformacki w Chełmie. Dokumentacja historyczno-konserwatorska*, t. 1, Chełm 1981 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie), s. 18.

¹⁵⁴ APL, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 83.

¹⁵⁵ A. Borsuk, T. Dzieńkowski, P. Lewandowski, *Chełm, ul. Reformacka 13A. Klasztor o.o. reformatów. Wyniki nadzoru archeologicznego nad wykopami pod instalację elektryczną, październik 2003*, Chełm 2003 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie); T. Dzieńkowski, *Chełm, ul. Reformacka 13 i Ks. J. Popiełuszki. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych. Sezon 2004*, Chełm 2004 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

Pochówków można się spodziewać także przy ul. Partyzantów, w pobliżu dawnej Bramy Zamojskiej. W tym przypadku nie było to miejsce poświęcone przez biskupa, ale do XVIII w. stała tu szubienica, a zgodnie ze starym zwyczajem skazanych na powieszenie grzebano w jej pobliżu¹⁵⁶.

Analizy archeologiczne i historyczne chełmskich nekropolii otwierają niezwykle interesujące pola badawcze. Obok organizacji przestrzennej ośrodka, lokalizacji świątyń czy charakterystyki obrządku pogrzebowego materiały pozyskane z cmentarzy poszerzają także pola działań nauk ścisłych i przyrodniczych w dziedzinie badań genetycznych, badań nad pochodzeniem (izotopy strontu) czy analiz antropologicznych. Pozwalają one, w szczególnych warunkach, na ustalenie tożsamości pochowanych osób¹⁵⁷, kondycji fizycznej, diety¹⁵⁸ czy też kierunku migracji poszczególnych osobników lub grup ludzkich¹⁵⁹. Jest to szczególnie interesujący kierunek badawczy w odniesieniu do wieloetniczności Chełma w średniowieczu i okresie nowożytnym. Przeprowadzenie takich badań na szerszą skalę pozwoliłoby w dużej mierze odtworzyć strukturę społeczną mieszkańców Chełma w minionych wiekach oraz skonfrontować pozyskane dane z zachowanymi przekazami historycznymi.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 83.

Polska Akademia Nauk Biblioteka Kórnicka:

sygn. A II 048.

Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego:

Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 16/VI.

---

¹⁵⁶ S. Rudnik, *Rozwój*, s. 229.

¹⁵⁷ T. Kupiec, W. Branicki, *Badania genetyczne domniemanych szczątków Mikołaja Kopernika = Genetic analysis of alleged remains of Nicolaus Copernicus*, w: *Badania nad identyfikacją grobu Kopernika = The search for identity of Copernicus tomb*, red. J. Gąsowski, Pułtusk 2008, s. 212–225.

¹⁵⁸ L.J. Reitsema et al., *Dieta przedstawicieli elit społecznych Rzeczypospolitej na podstawie analizy stabilnych izotopów węgla i azotu w szczątkach szkieletowych*, w: *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. A. Drązkowska, Toruń 2015, s. 230–246.

¹⁵⁹ Z. Bełka, A. Wrześcińska, J. Wrześciński, *Pochodzenie mieszkańców grodu w Grzybowie (Wielkopolska) na podstawie badań izotopów strontu*, „*Studia Lednickie*” 2022, 21, s. 275–283.

Printed sources (Źródła drukowane)

- Akty izdavayemyye Vilenskoju komissieyu dlya razbora drevnikh aktov*, t. 23, *Akty Kholmskago grodsakago suda*, Vil'na 1896 [*Акты издаваемые Виленскою комиссией для разбора древних актов*, t. 23, *Акты Холмского городского суда*, Вильна 1896].
- „Dziennik Urzędowy Województwa Lubelskiego” 2002, 7.
- Koronacja cudownego obrazu Najświętszej Maryi Panny w chełmskiej katedrze obrządku greckiego w roku 1765 odprawiona*, Berdyczów 1780.
- Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017.
- Pomniki dziejowe Polski*, seria II, t. 16, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstęp i przypisy, D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017.

Press (Prasa)

- „Ziemia Lubelska” 1913.

Studies (Opracowania)

- Andrzejewski A., Sikora J., *Street, square and cemetery in medieval and modern Drohiczyn*, w: *Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej = Strasse, Platz und Friedhof in Dem Öffentlichen Raum der Mittelalterlichen und Frühneuzeitlichen Stadt Mitteleuropas*, red. S. Krabath, J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2011 (*Wratislavia Antiqua*, 13).
- Balakin S.A., Zazhyhalov O.V., Finadorina D.V., *Nekropola klasztoru Woznesieńskiego w Kijowie XVII–XVIII w.*, w: *Cmentarzyska – relacje społeczne i międzykulturowe*, red. J. Wrzesiński, W. Dzieduszycki, Poznań 2015 (*Funeralia Lednickie. Spotkanie* 17).
- Barciak A., Sepiał M., *Ulice, place i cmentarze w przestrzeni miasta Raciborza w średniowieczu i początkach nowożytności*, w: *Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej = Strasse, Platz und Friedhof in Dem Öffentlichen Raum der Mittelalterlichen und Frühneuzeitlichen Stadt Mitteleuropas*, red. S. Krabath, J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2011 (*Wratislavia Antiqua*, 13).
- Bartnicki M., *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*, Lublin 2005.
- Bełka Z., Wrzesińska A., Wrzesiński J., *Pochodzenie mieszkańców grodu w Grzybowie (Wielkopolska) na podstawie badań izotopów strontu*, „*Studia Lednickie*” 2022, 21.
- Bewz M. et al., *Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej*, w: *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016.
- Bisiecka A., *Kalisz – Stare Miasto. Cmentarzysko. Część II – Antropologia – Kalisz – Stare Miasto. Cemetery. Part II – Anthropology*, Warszawa 2023.
- Borowska-Strugińska B., Bronicki A., *Z dziejów cerkwi prawosławnej pw. św. Jana Teologa w Chełmie – nowe źródła archeologiczne i antropologiczne*, „*Rocznik Chełmski*” 2014, 18.
- Borsuk A., *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych przy ul. Gen. G. Orlicz-Dreszera 10A w Chełmie*, Chełm 2002 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Borsuk A., Dzieńkowski T., Lewandowski P., *Chełm, ul. Reformacka 13A. Klasztor o.o. reformatów. Wyniki nadzoru archeologicznego nad wykopami pod instalację elektryczną, październik 2003*, Chełm 2003 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Bronicki A., *Otoczenie kościoła pw. Rozestania Świętych Apostołów w Chełmie w świetle wyników nadzorów archeologicznych prowadzonych nad wykopami instalacyjnymi*, „*Rocznik Chełmski*” 2020, 24.

- Buko A., *Najstarsze średniowieczne świątynie chełmskie i archeologia (The oldest medieval Chełm temples and archeology)*, w: *Liber Romani. Studia ofiarowane Romanowi Michałowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. G. Pac, K. Skwierczyński, Warszawa 2020.
- Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy, red. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn, Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów 2012.
- Dąbrowska E., *Liturgia śmierci a archeologia: uwagi o wyborze miejsca pochowania, orientacji, ułożeniu ciała i jego ubiorze w średniowiecznej Europie tacińskiej*, w: *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, red. E. Dąbrowska, Warszawa 2008.
- Dąbrowski D., *Źródła pisane do dziejów Góry Katedralnej w Chełmie*, w: *Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie*, red. A. Buko, Warszawa 2019.
- Dąbrowski D., Słobodian W., Wojtowycz L., *Analiza źródeł pisanych*, w: *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016.
- Do Niepodległej. Chełm w latach 1913–1918*, red. K. Mart et al., Chełm 2018.
- Drażkowska A., *Ozdoby i nakrycia głowy na ziemiach polskich od X do końca XVIII wieku*, Toruń 2012.
- Drozd A., *Postrzeganie przestrzeni grzebalnej we wczesnym średniowieczu w świetle badań cmentarzysk szkieletowych*, w: *Środowisko pośmiertne człowieka*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2007 (Funeralia Lednickie. Spotkanie 9).
- Drozd-Lipińska A., *Mors omnia aequat? – śmierć przez pryzmat ubóstwa*, w: *Królowie i biskupi, rycerze i chłopci – identyfikacja zmarłych*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2014 (Funeralia Lednickie. Spotkanie 16).
- Dzieńkowski T., *Chełm, ul. Lwowska (Dworzec PKS). Dokumentacja z nadzorów i badań archeologicznych. Sezon 2010*, Chełm 2010/2011 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Dzieńkowski T., *Chełm, ul. Mickiewicza 41. Dokumentacja z nadzorów i ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonie 2006*, Chełm 2006 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Dzieńkowski T., *Chełm, ul. Reformacka 13 i Ks. J. Popiełuszki. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych. Sezon 2004*, Chełm 2004 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Dzieńkowski T., *Dokumentacja z badań archeologicznych. Chełm, ul. Św. Mikołaja 4. Stanowisko 40. Sezon 1998*, Chełm 1998 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Dzieńkowski T., *Early Medieval Settlement in the Chełm Land = Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej*, Kraków–Leipzig–Lublin–Rzeszów–Warszawa 2021 (U Źródła Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas 7).
- Dzieńkowski T., *Pierwszy etap badań wykopaliskowych XVI-wiecznej synagogi w Chełmie, ul. Krzywa 37 (stan. 160)*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1998, 3.
- Dzieńkowski T., *Rozwój przestrzenny Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych*, „Rocznik Chełmski” 2010, 14.
- Dzieńkowski T., *Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami szkieletowymi ziemi chełmskiej*, w: „*In silvis, campis...et urbe*”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, red. S. Cygan, M. Glinianowicz, P.N. Kotowicz, Rzeszów-Sanok 2011 (Collectio Archeologica Ressoviensis, 14).
- Dzieńkowski T. et al., *Wyniki drugiego sezonu badań na cmentarzysku szkieletowym w Chełmie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1999, 4.

- Dzieńkowski, T., Gołub, S., *Chełm, Pl. Łuczowskiego 19, stanowisko 143. Dokumentacja z nadzorów i badań archeologicznych wykopaliskowych. Sezon 2005, Chełm 2014* (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Dzieńkowski T., Gołub S., *Chełm. Plac Gdański. Dokumentacja z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonie 2008, Chełm 2008* (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Dzieńkowski, T., Gołub, S., *Chełm. Plac Łuczowskiego. Dokumentacja z ratowniczych badań wykopaliskowych i nadzorów archeologicznych. Sezon 2002, Chełm 2003* (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Dzieńkowski, T., Gołub, S., *Chełm, ul. Młodowskiej. Dokumentacja z nadzorów i badań archeologicznych przeprowadzonych przy odbudowie i rewaloryzacji murów ogrodzeniowych, Chełm 2014* (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Dzieńkowski T., Gołub S., *Dokumentacja z ratowniczych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku 143. Chełm, Pl. E. Łuczowskiego 17, Chełm 2000* (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Dzieńkowski T., Jędruszczak N., Gołub S., *Chełm, ul. Mickiewicza 41. Dokumentacja z nadzorów i ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w sezonie 2011, Chełm 2012* (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Dzieńkowski T., Poźniak E., *Chełm, ul. Mickiewicza 41. Dokumentacja z ratowniczych badań archeologicznych w sezonie 2006 (II etap badań), Chełm 2007* (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Dzik M., *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI–XV w.), t. 1, Rzeszów 2015.*
- Gil A., *Prawosławna eparcha chełmska do 1596 r., Lublin–Chełm 1999.*
- Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja, Lublin 2005.*
- Gmiterek H., *W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej, w: Chełm i chełmskie w dziejach, red. R. Szczygieł, Chełm 1996.*
- Gołub S., *Wstępne badania na cmentarzu w Chełmie, stanowisko 60, ul. Św. Mikołaja 4, w: Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1994 roku, nr 8, Chełm 1997.*
- Gołub S., *Pozostałości osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza w centrum miasta Chełma, w: Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic, red. S. Gołub, Chełm 1997.*
- Gołub S., *Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII w. Wyniki badań w 2014 roku, „Rocznik Chełmski” 2015, 19.*
- Gołub S., *Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi katedralnej z XIII wieku. Wyniki badań z 2015 roku, „Rocznik Chełmski” 2016, 20.*
- Gołub S., *Bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie – krypty, ul. Lubelska 2, stanowisko 1. Dokumentacja z prac archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych w sezonie 2018, Chełm 2018* (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Gołub S., *Bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie – krypty i tunel łączący z klasztorem bazylianów, ul. Lubelska 2. Dokumentacja z prac archeologiczno-architektoniczno-konserwatorskich przeprowadzonych w sezonie 2020, Chełm 2020* (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).

- Gołub S., *Wyniki badań archeologicznych nad obrządkiem pogrzebowym w kryptach 1–3*, w: *Pochówki biskupów i duchownych unickich w kryptach bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie*, red. S. Gołub, Chełm 2022.
- Gołub S., Hupało W., *Obrządek Pogrzebowy*, w: *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016.
- Gołub S., Maziarczuk M., *Chełm, ul. Lubelska 2, stanowisko 1. Cmentarz szkieletowy pod schodami bramy zachodniej oraz murem ogrodzeniowym. Dokumentacja ratowniczych badań wykopaliskowych. Sezon 2017*, Chełm 2019 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Gołub S., Maziarczuk M., *Chełm, ul. Obłoińska, Kolejowa. Dokumentacja z badań archeologicznych przy modernizacji sieci wodociągowej. Sezon 2018*, Chełm 2019 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Goslar T., *Wyniki datowań c14*, w: *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*, red. A. Buko, S. Gołub, Chełm 2016.
- Jusupović A., „*Богу же изволишиу Даниль созда градъ Холмъ*”: geneza Chełma i jego biskupstwa, w: *Daniel Romanowicz i jego czasy*, red. A. Gil, A. Wawryniuk, H. Bazhenova, Lublin 2014 („Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, 6).
- Jusupović A., *Miasto stołeczne Daniela Romanowicza: dzieje Chełma do połowy XIV wieku*, w: *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny*, red. A. Gil, M. Kalinowski, I. Skoczylas, Lublin–Łwów 2016.
- Kamiński E., Bucka K., *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w związku z budową budynku biurowo-usługowego przy ulicy Lwowskiej 20 w Chełmie*, Krasnystaw 2023 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 8, województwo lubelskie, z. 5, powiat chełmski, oprac. K. Kutrzebianka, Warszawa 1968.
- Kielboń C., *Cerkiew unicka pw. św. Mikołaja w Chełmie*, Chełm 2002.
- Kłoczowski J., *Zarys historii rozwoju przestrzennego miasta Chełma*, „Roczniki Humanistyczne” 1958, 6, 5.
- Kolbuszewski J., *Cmentarze*, Wrocław 1996.
- Kóčka-Krenz H., *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań 1993.
- Kupiec T., Branicki W., *Badania genetyczne domniemanych szczątków Mikołaja Kopernika = Genetic analysis of alleged remains of Nicolaus Copernicus*, w: *Badania nad identyfikacją grobu Kopernika = The search for identity of Copernicus tomb*, red. J. Gąssowski, Pułtusk 2008.
- Maziarczuk M., *Cmentarz szkieletowy przy zachodniej bramie Zespołu Katedralnego w Chełmie, ul. Lubelska 2*, „Rocznik Chełmski” 2019, 23.
- Mazurek T., *Wyniki nieinwazyjnych badań archeologicznych z użyciem georadaru w obrębie działki nr 759 położonej przy ul. Mickiewicza 1 – Lubelskiej 46 w Chełmie*, Chełm 2019 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Miśkiewicz M., *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1969, 6.
- Musianowicz K., *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1969, 6.
- Musianowicz K., *Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii*, „Światowit” 1948, 20.

- Ploshchanskiy V.M., *Proshloye Kholmskoy Rusi po arkhivnym dokumentam XV–XVIII vekov i drugim istochnikam*, Vil'na, 1899–1901 [Площанский В.М., Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII веков и другим источникам, Вильна, 1899–1901].
- Poliński D., *Domniemany cmentarz ludności ewangelickiej i mennonickiej w Pniu w świetle badań archeologicznych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2018, 66, 3.
- Rodzińska-Choraży T., *Architektura rezydencji na Wysokiej Górze w Chełmie: Interpretacja form i funkcji obiektów architektonicznych w świetle materiału porównawczego*, w: *Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie*, red. A. Buko, Warszawa 2019.
- Reitsema L.J. et al., *Dieta przedstawicieli elit społecznych Rzeczypospolitej na podstawie analizy stabilnych izotopów węgla i azotu w szczątkach szkieletowych*, w: *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. A. Drązkowska, Toruń 2015.
- Rudnik S., *Rozwój przestrzenny Chełma – tendencje historyczne i perspektywy*, w: *Chełm i chełmskie w dziejach*, red. R. Szczygiel, Chełm 1996.
- Rudnik S., *Ulica Lubelska w Chełmie na tle historii i rozwoju przestrzennego miasta*, „Rocznik Chełmski” 2012, 16.
- Sawicki J., *Akcesoria stroju*, w: *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu = The Rythm of the City Development at the Cultural Frontier Study of Nowy Targ Square Zone in Wrocław*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2018 (Wratislavia Antiqua, 23).
- Ślawińska B., *Zespół poreformacki w Chełmie. Dokumentacja historyczno-konserwatorska*, t. 1, Chełm 1981 (maszynopis przechowywany w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Chełmie).
- Sochacka A., *Biskupstwo chełmskie w polityce Władysława Jagiełły do roku 1417*, w: *Regimen Dominium Societas Nobilium. Z dziejów gospodarki, administracji i polityki w Lubelskiem w średniowieczu*, red. A. Sochacka, Lublin 2014.
- Stawiarski B., *Cmentarze Żydów aszkenazyjskich w średniowieczu. Przykład Wrocławia*, w: *Średniowieczne i nowożytne nekropolie Wrocławia*, red. K. Wachowski, Wrocław 2010 (Wratislavia Antiqua, 12).
- Sulimirski T., *Z zagadnień archeologii historycznej na Podolu = Notizen aus der historischen Archäologie Podoliens*, „Wiadomości Archeologiczne” 1936, 14.
- Szady B., *Wspólnoty wyznaniowe w Chełmie do końca XVIII w.*, w: *Chełm nieznanym: ludzie, miejsca, wydarzenia*, red. M. Karwatowska, Chełm 2009.
- Szczygiel R., *Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim*, w: *Chełm i chełmskie w dziejach*, red. R. Szczygiel, Chełm 1996.
- Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie, red. A. Buko, Warszawa 2019.
- Ternes J., *Inwentarz starostwa chełmskiego z roku 1608*, „Rocznik Chełmski” 1999, 5.
- Terskyi S.V., *Kniazhe misto Volodymyr*, Lviv 2010 [Терський С.В., Княже місто Володимир, Львів 2010].
- Trojanowska, M., *Źródła do dziejów Chełma od XV do XX w. w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie. Część I*, „Rocznik Chełmski” 1996, 2.
- Wachowski K., *Sprzączki profilowane z terenu Śląska*, „Studia Archeologiczne” 1995, 26.
- Zahajkiewicz M., *Kościół łaciński w Chełmie w okresie przedrozbiorowym*, w: *Chełm i chełmskie w dziejach*, red. R. Szczygiel, Chełm 1996.
- Zimmer B., *Miasto Chełm. Zarys historyczny*, Warszawa–Kraków 1974.

Websites (Strony internetowe)

<https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-west-galicien/> [dostęp: 28.01.2024].

<https://archeologia.com.pl/pochowek-antywampiryczny-odkryty-na-gorze-chelmskiej/>
[dostęp: 20.08.2025].

NOTA O AUTORZE

Monika Maziarczuk – pracownik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Uczestniczka badań archeologicznych na terenie wschodniej Polski, członek zespołów badawczych realizujących krajowe i międzynarodowe projekty naukowe, m.in. w Chełmie i Czermnio.

ABOUT THE AUTHOR

Monika Maziarczuk – employee of the Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. Participant in archaeological research in eastern Poland, member of research teams carrying out national and international scientific projects, e.g. in Chełm and Czermnio.